

IV. Z ŻYCIA NAUKOWEGO

SESJA NAUKOWA POLSKIEGO OŚWIECENIA W WARSZAWIE

W ramach prac przygotowawczych do Pierwszego Kongresu Nauki Polskiej odbyła się w Warszawie w dniach od 3 do 5 marca 1951 sesja naukowa, poświęcona problematyce okresu polskiego Oświecenia. Organizatorami sesji było Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Badań Literackich. Do zadań jej należały: krytyczna analiza dotychczasowego dorobku i stanu historiografii polskiej w tej dziedzinie, ukazanie w świetle metodologii marksizmu-leninizmu zagadnienia kształtowania się w walce z siłami feudalnymi załazków kapitalizmu, powiązanie z przemianami w bazie i z walką o utrzymanie zagrożonej niepodległości przemian ideologicznych w nauce i oświacie, w literaturze i publicystyce, także w sztuce, wreszcie ustalenie zasadniczych przeobrażeń w ustroju państwa. O stanie naszej historiografii mówił ogólnie prof. Emil K i p a; w dyskusji zagadnienie zostało dość znacznie pogłębione. Przemiany społeczno-gospodarcze przedstawił prof. Witold K u l a. Na temat literatury politycznej i pięknej, w związku z ogólnymi procesami kształtowania się w Polsce współczesnego, burżuazyjnego narodu, wygłosili referaty: prof. Celina B o b i Ń s k a i Jan K o t t. Wiele nowych elementów w dyskusji wnieśli zwłaszcza prof. Bogdan S u c h o d o l s k i i dr Kazimierz O p a ł e k (sprawy nauki, towarzystw naukowych itp.) oraz prof. Stanisław L o r e n z (nowe prądy w sztuce). Ostatnie posiedzenie plenarne, któremu przewodniczył prof. Zdzisław K a c z m a r c z y k, poświęcone zostało przeobrażeniom ustroju.

Referat pt. „Rzeczpospolita w drugiej połowie XVIII wieku — Typ państwa i zmiany formy rządu“, wygłosił prof. Bogusław L e ś n o d o r s k i. Prelegent wysunął tezę, iż do czasu pierwszego polskiego powstania narodowego — Insurekcji Kościuszkowskiej 1794 r. — utrzymywał się w Rzeczypospolitej, mimo szeregu reform, feudalny typ państwa. Autor podzielił okres drugiej połowy XVIII wieku na parę stadiów rozwojowych. Rok 1764 można przyjąć za początek okresu reform, związanych ze ścieraniem się elementów burżuazyjno-kapitalistycznych z feudalnymi i narastaniem układu kapitalistycznego, ze względu już na znamienne postanowienia sejmu konwokacyjnego, którego ustawy — po raz pierwszy — miały utrzymać się w mocy także po elekcji nowego monarchy bez uzupełniającej sankcji z jego strony. Podjęte wówczas reformy Czartoryskich zmierzały do centralizacji i usprawnienia władzy państwowej, a zatem do częściowych korektur w feudalnym typie państwa. Doniosłą próbę sił oznaczała walka o kodeks Andrzeja Zamoyskiego. Należy szczególnie uwydatnić burżuazyjne elementy, tkwiące w instytucjach kodeksu i jego postanowienia związane z tendencją do podniesienia z upadku miast, do rozwoju przemysłu i handlu. Trzeci okres tendencji reformatorskich i reform łączy się z wzmożeniem walki klasowej i w obronie niepodległości w dobie sejmu czteroletniego i z najbujniejszym w tym czasie wzrostem walki ideologicznej w literaturze i w publicystyce. Autor pokrótce zanalizował tutaj główne osiągnięcia drugiego dwulecia obrad sejmowych, w związku z podziałem na ugrupowania polityczne i projektami formułowanymi za kulisami sejmu, które wysuwał zwłaszcza H. Kołłątaj. Konkretny materiał źródłowy w pełni potwierdza znane ustalenia Marksa i Engelsa dotyczące konstytucji 3 maja jako „pierwszej próby reformy“ w kierunku kompromisu feudalno-mieszczańskiego, ale i otwierającej dalsze perspektywy roz-

wojowe. W ostatniej części referatu prelegent omówił charakter powstania 1794 r. i ścierające się w ramach obozu powstańczego dążenia lewicowo-radykalne i prawicy powstańczej, oraz częściowe efekty tej walki w ustawodawstwie powstańczym (ustawa o Radzie Najwyższej Narodowej, o dozorach), w publicystyce „jakobińskiej” i w takich memoriałach, jak Madalińskiego i Maruszewskiego, skierowanych do Rady w imię pogłębienia nurtu rewolucyjnego.

W dyskusji prof. Adam Vetulani polemizował z niektórymi wywodami prelegenta na wstępie referatu, w których prof. Leśnodorski analizował klasowe podłoże i tendencje dotychczasowej historiografii ustroju, zwłaszcza poglądy O. Balzera. Prof. Vetulani podkreślił także potrzebę dalszych badań nad okresem powstania 1794 r. i jego ustawodawstwem, które znane jest nam wciąż jeszcze w ogólnikowym tylko zarysie.

Dr Zbigniew Radwański, dr Jan Wąsicki i dr Emanuel Rostworowski uzupełnili wywody referatu, ukazując na podstawie własnych badań źródłowych takie zagadnienia, jak praw kardynalnych, ideologii Konfederacji Targowickiej i istotnego sensu ustaw grodzieńskich, jak projektów dotyczących utworzenia milicji obywatelskiej i innych formacji wojska narodowego (zwłaszcza projekty Kołłątaja).

Prof. Stanisław Śreniowski dorzucił pewne nowe argumenty na potwierdzenie słuszności krytycznego stanowiska referenta wobec poglądów Balzera, oraz uzupełnił referat uwagami na temat sprawy chłopskiej w okresie Oświecenia.

Wreszcie prof. Juliusz Bardach podkreślił pilną potrzebę podjęcia badań nad prawem sądowym okresu, którego problemy, w zgodzie z dotychczasową praktyką, także w referacie sesyjnym znalazły zbyt mało miejsca. Omówił następnie znaczenie walki w obronie zagrożonej niepodległości i takich reform, jak w etacie i organizacji wojska w drugiej połowie XVIII wieku, dla procesów kształtowania się burżuazyjnego narodu. W nawiązaniu do tez referatu podniósł on znaczenie dążeń do centralizacji władzy państwowej i rozbudowy jej agend oraz walki z oligarchią magnacką, które znalazły swój wyraz w ustawodawstwie okresu Oświecenia.

Ogólnie biorąc, sesja naukowa polskiego Oświecenia wykazała, że we wszystkich dziedzinach polskiej nauki historycznej jest jeszcze wiele do zrobienia: trzeba podjąć intensywne, nowe badania źródłowe i krytycznie przeanalizować całą dotychczasową naszą historiografię, aby dojść do prawidłowej syntezy przemian, których widownią była Polska w wieku XVIII. Niemniej konferencja ta — m. in. dzięki wspólnym obradom przedstawicieli różnych specjalności — posunęła naprzód nasze prace w tym zakresie i skupiła uwagę historyków, wśród nich historyków państwa i prawa, na zagadnieniach węzłowych okresu.

Referaty i dyskusja ukazały się w druku w Przeglądzie Historycznym, tom XLII.

UCHWAŁY PIERWSZEGO KONGRESU NAUKI POLSKIEJ.

W dniach 29 VI—2 VII 1951 r. odbył się w Warszawie Pierwszy Kongres Nauki Polskiej.* W Kongresie wzięli czynny udział liczni przedstawiciele polskiej nauki prawa. Zagadnienia tej nauki dyskutowane były na posiedzeniach podsekcji prawa w dn. 30. VI i 1. VII. Dyskusja, której podstawą był ogólny referat podsekcji, przedstawiony przez prof. S. Różmaryna, rozwinęła się wokół problemów kierunków badań nauki prawa i organizacji Instytutu Prawa Polskiej Akademii Nauk.

W dyskusji żywy udział wzięli przedstawiciele historii państwa i prawa. Prof. Juliusz Bardach zajął się ogólnymi zagadnieniami, wspólnymi dla wszystkich nauk prawnych. Mówca przedstawił zagadnienia planu badań w zakresie prawa,

* Ob. przebieg obrad plenarnych w Życiu Nauki, 1951, nr 7-8.

systematyki nauk prawnych i kierunków ogólnych, po których winna się rozwijać praca badawcza naukowców-prawników. Prof. Rafał Taubenschlag przedstawił w dyskusji ocenę stanu nauki prawa rzymskiego i antycznego. Zagadnieniami historii państwa i prawa polskiego zajął się prof. Stanisław Śreniowski, wskazując istniejące w tej dziedzinie zaniedbania i poruszając zagadnienia nowych kadr historyków państwa i prawa. Prof. Zygmunt Wojciechowski podkreślił wagę badań porównawczych nad historią prawodawstw słowiańskich. Prof. Karol Koranyi przedstawił szereg tematów do opracowania, w szczególności w zakresie prawa sądowego, a z dziedziny praw specjalnych — górniczego. Prof. Seweryn Wysłouch podniósł kwestię regionalizacji badań oraz wydawnictwa materiałów źródłowych. Prof. Bogusław Leśnodorski omówił zadania i formy organizacji Instytutu Prawa P. A. N.

Po zakończeniu dyskusji i jej podsumowaniu podsekcja prawa przyjęła szereg wniosków. Jako zagadnienia podstawowe, wymagające opracowania w pierwszej kolejności, a przy tym wspólne dla wszystkich nauk prawnych, podniesiono we wnioskach następujące problemy:

- a) rola i znaczenie państwa i prawa demokracji ludowej w budowie socjalizmu;
- b) teoretyczne uogólnienie doświadczeń budownictwa socjalizmu w Polsce ludowej i podjęcie prac, które by torowały drogę nowemu prawu Polski Ludowej;
- c) opracowanie systemu nauk prawa polskiego pod kątem stosunku do nauk pozaprawnych i określenia treści i granic poszczególnych dyscyplin wewnątrz nauki prawa w warunkach powstawania i rozwoju nowych dyscyplin prawnych (np. prawo agrarne, prawo pracy, prawo rodzinne);
- d) przeprowadzenie zasadniczej krytyki poglądów i teorii „szkół” burżuazyjnych w prawie polskim ze szczególnym uwzględnieniem tych „szkół”, które ciągle jeszcze wywierają pewien wpływ na naukę prawa w Polsce (np. szkoła socjologiczna w prawie karnym i teorii państwa i prawa, szkoła historyczna w prawoznawstwie);
- e) opracowanie dziejów nauki prawa pod kątem widzenia postępowych tradycji nauki w walce z kosmopolityzmem nauki burżuazyjnej w okresie imperializmu;
- f) analiza ustroju państwowego i prawa Rzeczypospolitej burżuazyjno-obszarniczej dla ujawnienia reakcyjnego, a w okresie dyktatury sanacyjnej ewoluującego w kierunku faszystwu charakteru tego ustroju i prawa;
- g) problematyka poszczególnych dyscyplin prawnych, która stanowi wkład tych dyscyplin do teorii państwa i prawa;
- h) opracowanie podręczników, opartych na zasadach marksistowskich, dla wszystkich dyscyplin nauki prawa.

W zakresie dyscyplin historycznoprawnych wnioski podsekcji prawa dały następujące wytyczne dla kierunków badań:

1. W zakresie historii państwa i prawa polskiego:
 - a) historia instytucji państwowych i prawa, obowiązującego na ziemiach polskich w okresie powstawania i kształtowania się układu kapitalistycznego i w epoce kapitalizmu ze szczególnym uwzględnieniem programów ustrojowych polskich ugrupowań demokratycznych;
 - b) historia państwa i prawa w okresie Rzeczypospolitej burżuazyjno-obszarniczej z lat 1918—1939 na tle zaostrzającej się walki klasowej i ucisku narodowościowego, a w szczególności kryzys burżuazyjnego parlamentaryzmu i po r. 1926 postępująca faszystyzacja Polski;
 - c) marksistowska synteza dziejów feudalnego państwa i prawa w oparciu na pracach monograficznych i badaniach zespołowych;
 - d) studia nad tzw. prawem sądowym (prywatnym, karnym i procesowym);
 - e) studia nad historią polskich postępowych doktryn prawnopaństwowych (Pawła Włodkowica, Jana Ostroroga, A. Frycza Modrzewskiego i innych);
 - f) wydawnictwa źródeł.

2. W zakresie powszechnej historii państwa i prawa:
 - a) badania nad historią prawa państw zaborczych, mającego szczególne znaczenie dla ziem polskich w dobie zaborów;
 - b) historia prawa morskiego i górniczego;
 - c) studia z zakresu prawodawstw słowiańskich.
3. W zakresie prawa rzymskiego i antycznego:
 - a) studia nad prawem antycznym, oparte na badaniach papirologicznych;
 - b) studia nad rolą prawa rzymskiego w Polsce epoki feudalizmu.

Uchwalono wniosek w sprawie powołania Instytutu Prawa w ramach Polskiej Akademii Nauk, dla zorganizowania prac badawczych, zgodnie m. i. ze wspomnianymi tu założeniami, i wytyczenia dalszych dróg i kierunków rozwoju nauki prawa w Polsce Ludowej.

SESJA NAUKOWA POLSKIEGO OŚWIECENIA W POZNANIU.

Staraniem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk odbyła się w Poznaniu dnia 20 października 1951 r. sesja naukowa, poświęcona problematyce polskiego Oświecenia, będąca dalszym ciągiem i uzupełnieniem sesji warszawskiej, zorganizowanej w marcu tegoż roku.

Na sesji tej wygłoszone zostały następujące referaty:

1. dra Janusza Deresiewicza pt. „Wielkopolska w początkowym okresie układu kapitalistycznego“. (Referat ten ukazał się w postaci dwóch artykułów w nr 9/10 i 11/12 1951 r. „Przeglądu Zachodniego“);
2. dra Zbigniewa Radwańskiego i dra Jana Wąsickiego pt. „Pierwociny burżuazyjnego prawa cywilnego w Polsce w okresie Oświecenia“. (Referat ten stanowi streszczenie artykułu drukowanego w obecnym numerze „Czasopisma Prawno-Historycznego“);
3. mgra Przemysława Michałowskiego pt. „Malarstwo polskie doby Oświecenia“ (Referat ten wydrukowany jest w katalogu wystawy poświęconej malarstwu ww. okresu, urządzonej w Poznaniu).

Wszystkie te referaty wywołały żywą dyskusję. Ze względu na interesujący nas temat podajemy tu w skrócie tylko dyskusję nad referatem drugim, pt. „Pierwociny burżuazyjnego prawa cywilnego w Polsce w okresie Oświecenia“ d-rów Radwańskiego i Wąsickiego.

Prof. Gwiazdomorski (Wrocław), pierwszy zabierając głos w dyskusji, podkreślił dodatnie strony referatu, uznając za takie m. in. wykazanie zmian w stosunkach własnościowych okresu Oświecenia, szczególnie we władaniu ziemią. Ma pewne zastrzeżenia co do przedstawionej kwestii umów: ryzykownym wydaje mu się twierdzenie, jakoby zasada ich trwałości i niewzruszalności wprowadzona została dopiero od r. 1768. Zarzuca też, że niedokładnie została wyjaśniona w referacie kwestia powstania spółek prawa handlowego i spółek akcyjnych i że nie wspomniano nic o odpowiedzialności członków spółki akcyjnej za długi. Na zakończenie wyraża jeszcze raz głębokie zadowolenie z ciekawych spostrzeżeń zawartych w referacie.

Dr K. Opałek (Kraków) jako pozytywną cechę referatu podniósł, że wykazano w nim na konkretnych przykładach, jak przemiany w bazie ekonomicznej odzwierciedlają się w poszczególnych instytucjach prawa cywilnego. Sądzi jednak, że byłoby pożądane powiązanie rozważań na temat zmian w instytucjach prawa cywilnego z pewnymi ogólnymi założeniami doktrynalnymi tego okresu. Koncepcje własności w prawie natury możemy uważać jako *prius* w stosunku do instytucji prawa cywilnego. Oddziaływanie tych doktryn wpłynęło na pewne dalsze uaktywnienie w dziedzinie prawa prywatnego. Tak więc rozważania na temat doktryn np. fizjokratyzmu powinny być powiązane z rozważaniami na temat zmian, zachodzących w tym okresie w dziedzinie prawa cywilnego.

Doc. dr J. Matuszewski (Poznań) w związku z referatem porusza trzy kwestie: 1) obligacji, 2) własności lennej, 3) własności chłopskiej. Omawiając sprawę obligacji zwraca uwagę na to, że nie były one w XVIII wieku czymś nowym, jak mówiono o tym w referacie. Trzeba tu rozróżnić i przeciwstawić stosunki wiejskie miejskim. Charakterystyczną cechą prawa miejskiego jest rozwój obligacji; wiek XVIII w zasadzie nie przynosi wiele zmian w tych stosunkach. Obligacje były rozwinięte w miastach już w średniowieczu. W okresie Oświecenia powstają nowe typy prawa handlowego, np. prawo o spółkach.

Przechodząc do kwestii własności lennej zastanawia się, czy w Polsce można mówić o lennie, mającym charakter szlachecki. Cytowane w referacie znane wypadki lenn i maństw nie były typowe dla polskich stosunków i wcześniej wykazywały tendencję do zaniku. Te stosunki lenne rozwijają się raczej poza obszarami Rzplitej. Zresztą zasadą w tych wypadkach nie jest lenno, ale całkowita własność szlachecka. Dla polskiej własności szlacheckiej używanie terminu lenna nie wydaje się zbyt trafne.

Nie ma również wystarczających podstaw do utożsamiania królewszczyzn i dóbr kościelnych z lennami. W społeczeństwie bowiem agrarnym, jakim była Polska, nie było innego sposobu wynagradzania urzędników jak tylko w postaci ziemi.

Sprawa trzecia — to lenna chłopskie. I w tym wypadku nie można twierdzić bez ryzyka, że chłop w ogóle nie miał żadnych praw do ziemi. Zwracano przecież w referacie uwagę na prawo retraktu, które obowiązywało również wśród chłopów. Chłopi mieli poza tym prawo spadkowe, co prawda w ramach prawa feudała. Prawo retraktu i prawo spadkowe są wyraźnym świadectwem, że chłopi posiadali prawa rzeczowe do gruntu. Nie można się zgodzić z tezą wysuniętą przez referentów, ażeby *gros* chłopów siedziało na pańskiej ziemi, nie mając żadnych rzeczowych powiązań z ziemią.

Prof. Leśnodorski (Warszawa) na wstępie podkreślił, że polemika w dużej mierze uzupełniła cenny jego zdaniem referat. Starał się następnie dotrzeć do istoty pojęcia własności, która polega w ujęciu klasyków marksizmu na przywłaszczeniu. Prawne pojęcia własności dostosowują jedynie istotny ekonomiczny sens własności do warunków poszczególnych formacji. Własność tak ujęta znajduje wtedy swe prawne odbicie we wszystkich działach prawa, ponieważ z nią wiąże się właściwy dla społeczeństwa system obrotu dobrami materialnymi. Jego zdaniem, autorzy zbyt szablonowo przenieśli sformułowania Wieniediktowa do stosunków polskich, dla których lenno nie było charakterystycznym zjawiskiem. W Polsce mamy inny system regulowania zagadnienia własności, taki, jaki odpowiadał interesom klasy szlacheckiej. Stąd wszelkie próby ze strony państwa ograniczenia tej własności dominialnej skazane były na niepowodzenie. Pretensje chłopskie do własności zawsze zahamowane być mogły pod władzą dominialną pana. Jeżeli były jakieś próby w XVIII w. ograniczenia własności ziemskiej szlachty, to tylko dla dobra gospodarki wodnej i leśnej.

Doszło wtedy również do rozszerzenia grupy uprawnionych do własności ziemskiej w związku z chęcią przyciągnięcia w szeregi szlachty wierzchołków burżuazji.

Stosunki umowne, jakie starają się wprowadzić reformatorzy, zdaniem mówcy, mają być tego rodzaju, że szlachta, chcąc utrzymać stan posiadania, decyzję i inicjatywę w ułożeniu tych stosunków z chłopem pragnęła zachować tylko dla siebie. W innych dziedzinach obligacji chodzi teraz raczej w związku z narastaniem nowych stosunków gospodarczych o obronę wierzyciela i zapewnienie mu swobody obrotu. Nie przychodzi to łatwo, bo trudno wprowadzić elementy burżuazyjne do stosunków typowo jeszcze feudalnych.

W tworzeniu się spółek akcyjnych państwo interweniuje przez udzielenie przywilejów; nie chcąc jednak ponosić odpowiedzialności za ich działalność, stara się wciągać do akcji osoby prywatne, które udzielają poręki finansowej.

Prof. Wł. Siedlecki (Poznań) wysuwa konieczność uwzględnienia w pracach z dziedziny prawa prywatnego także procesu cywilnego. Proces bowiem cywilny jest instytucją pierwszorzędного znaczenia. Co do wspomnianej w referacie osoby Staszica dyskutant zwraca uwagę, że jakkolwiek w okresie Oświecenia można by go uważać za zwolennika własności burżuazyjnej, to jednak późniejsza jego działalność w Hrubieszowie oraz działalność publicystyczna świadczą o tym, że był raczej wyznawcą własności jakby uspołecznionej.

Prof. Z. Kaczmarczyk (Poznań) zwraca uwagę na fakt, że dotychczasowi dysputanci słusznie podkreślali konieczność rozpoczęcia zakrojonych na szeroką skalę badań nad polskim prawem prywatnym. Badania te powinny objąć nie tylko okres Oświecenia, ale cały wiek XVIII, naturalnie z punktu widzenia przemian zachodzących w nadbudowie prawnej, i to pojętej bardzo szeroko, bo obejmującej tak prawo cywilne, karne jak i prawo procesowe. Jedyna synteza prawa prywatnego prof. Dąbkowskiego w zupełności nas dzisiaj nie zadowala, ponieważ jego ujęcie zagadnienia prawa było czysto dogmatyczne i idealistyczne. Prof. Kaczmarczyk podkreśla pewne analogie pomiędzy wiekiem XVIII a przełomem z XV na w. XVI, gdzie również widzimy wzrost zainteresowania prawem cywilnym oraz dążności kodyfikacyjne. Dyskutant uważa, że wynikiem obrad sesji będzie zakwestionowanie daty roku 1764 jako początku okresu reform.

Prof. G. Grodek (Warszawa) próbuje przeprowadzić syntezę z punktu widzenia ekonomii, na czym polega przejście od prawa feudalnego do prawa burżuazyjnego. Istotnym dla powstawania kapitalizmu jest proces pozbawiania chłopów prawa własności do ziemi, rugowanie go z ziemi z jednej strony, a z drugiej strony dawanie mu wolności osobistej. Wyzwalanie chłopów z poddaństwa wiąże się ściśle z procesem przemiany dóbr w towar i pieniądź, czyli z momentem pierwotnej akumulacji kapitału.

Pomiędzy dziedzinami badań ekonomicznych i prawnych istnieje bardzo silne powiązanie. Śledzenie przemian zachodzących w dziedzinie prawa daje nam wskazówki co do procesu akumulacji kapitału, czyli co do powstania stosunków kapitalistycznych.

Jeszcze za mało zajmujemy się problemem kapitału handlowego. W tym wypadku bardziej istotną jest tu kwestia wykonania tych norm, czyli egzekucja, aniżeli normy prawne. Należałoby w tym względzie porównać okres Oświecenia z okresem porozbiorowym, kiedy nastąpił zwrot wzmacniający pozycję wierzycieli i kiedy nastąpiło również ciekawe zjawisko zadłużenia się majątków w kasach pruskich.

Na ostatku zabrał głos dr Z. Radwański. Odpowiadając prof. Gwiazdomorskiemu stwierdził, że w zasadzie spółka odpowiadała majątkiem spółki. Czy akcjonariusze odpowiadali majątkiem osobistym, jeżeli majątek spółki nie wystarczył na pokrycie zobowiązań, nie zostało jeszcze dostatecznie wyjaśnione.

Jeżeli chodzi o zarzuty stawiane referentom przez dra Opałkę, to zaznaczyć trzeba, że zagadnienie doktryn zostało w referacie pominięte celowo, mianowicie z tego względu, że opracowane ono zostało w artykule K. Opałka i J. Wróblewskiego.

W odniesieniu do kwestii poruszonej przez doc. Matuszewskiego, referent wyjaśnia, że w referacie nie było mowy o tym, jakoby w XVIII w. nie rozróżniano obligacji od prawa rzeczowego. Podkreślone zostało, że nastąpił rozwój obligacji, a nie, że ich przedtem nie było. Nie zostało również stwierdzone, że lenna były typową formą dzierżenia ziemi w Polsce. W sposobie dzierżenia dóbr królewskich i duchownych dopatrujemy się pewnych analogii, nigdy zaś nie utożsamiamy ich z lennami.

W stosunku chłopów do ziemi zaznaczone zostało z góry, że zajmować się będziemy jedynie szeroką masą chłopstwa pańszczyźnianego.

Podsumowania dyskusji dokonał prof. Leśnodorski (Warszawa), podkreślając między innymi, że 1) szereg dziedzin prawa polskiego z okresu polskiego Oświecenia znajduje coraz głębsze naświetlenie przez poszukiwanie nowych źródeł oraz stosowanie zasad materializmu historycznego; 2) wskutek nowych osiągnięć badawczych w periodyzacji okresu reform nie będziemy zaczynali od roku 1764. Jak daleko datę tę cofniemy, wykażą dalsze badania.

Zamknięcia sesji dokonał prof. Z. Kaczmarczyk, dziękując uczestnikom za przybycie i żywy udział w dyskusji, a prelegentom za referaty.

J. W.